

УДК 94: 291. 2

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.02>Г. Вахрамєєва, мол. наук. співроб.
Національний музей українського народного декоративного мистецтва, Київ

РОЗКВІТ КУЛЬТУ ДЕМЕТРИ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ДИНАСТІЇ СПАРТОКІДІВ НА БОСПОРІ

Присвячено загальній характеристиці культу Деметри на Боспорі впродовж кінця V – початку III ст. до н. е. Розглянуто її основні боспорські святилища. При розкопках міст і некрополів було знайдено багато теракот Деметри та Кори-Персефони. Окрім сакральних комплексів та виробів коропластів, про шанування богині родючості на Боспорі свідчать епіграфічні джерела, графіті, розписи та зображення колоса на монетах. Пріоритет античних норм та традицій у культурі Деметри зберігається впродовж усього зазначеного періоду.

Ключові слова: Деметра, Кора-Персефона, Боспор, елевсінський культ, святилище, теракоти.

Розквіт культу Деметри припадає на IV ст. до н. е. Він збігається з економічним підйомом Боспорської держави. Як і за архаїчних часів, в основі економіки Боспору лежало землеробство. З кінця V ст. до н. е. поступово розширювалася хора боспорських полісів, а також виникали нові сільські поселення. У класичний період аграрне виробництво не тільки забезпечувало потреби держави, але і виготовляло продукцію на експорт.

У 394 р. до н. е. між Афінами та Боспором було укладено угоду про безмитну торгівлю та видачу злочинців, яка вивела стосунки між цими державами на новий рівень. Про велике значення експорту боспорського зерна до Афін свідчать встановлені там та в Пантікапеї стели із подякою за безмитну торгівлю хлібом Сатиру I [24, с. 282–283]. Збереглося свідчення із промови афінського оратора Демосфена, який говорив, що з Боспору до Афін поставляли 400 000 медімнів хліба (16 700 т) (Demosth. Adv. Lept., 32) [12, с. 14, 16].

Афіняни надавали боспорським правителям й аристократії громадянство та привілеї. Боспорська еліта брала участь в афінських релігійних святах, у тому числі в Елевсінських містеріях, що проходили в головному священному місці Деметри Елевсіні впродовж 9 днів місяця боедроміона (кінець вересня – початок жовтня). Головним змістом Елевсінських містерій був відомий гомерівський міф Деметри. Міста символічно ототожнювалися з новими зернами, що виростили внаслідок посіву та загибелі старих; відродження зерна в новому врожаї вказувало на можливість воскресіння після смерті й існування в іншому духовному образі в потойбічному світі [5, с. 102].

Десь із IV ст. до н. е. Спартокіди починають вести свій рід від легендарного фракійського царя Евмольпа. Той був сином Посейдона й одним із тих, хто був посвячений у таїнства самою Деметрою. Він став жерцем Деметри, а його нащадки успадкували право бути єдиними елевсінськими жерцями [8, с. 56; 23, с. 86]. М.В. Скржинська висловила доволі влучне припущення, що родинні зв'язки з Евмольпідами пов'язані із правилом, за яким для участі в Елевсінських містеріях іноземного громадянина мав усиновити хтось із афінян. Таким чином, когось зі Спартокідів було всиновлено представником роду Евмольпідів. Через це боспорський цар отримав можливість вести свій рід від відомого всьому еллінському світу героя, а також виконувати жрецькі функції, як представник Евмольпідів у себе на батьківщині [23, с. 87].

Участь правлячої династії та представників знатних боспорських родів в Елевсінських містеріях, а також проведення обрядів за їхнім зразком на Боспорі вивело шанування культу Деметри на державний рівень.

Загалом питання боспорських культів зазвичай розглядають у зв'язку з відкриттям та публікацією сакральних комплексів або культових предметів. Постійне накопичення археологічних матеріалів, пов'язаних із сакральним життям населення Боспорського царства, слу-

жило поштовхом для визначення питань сакрального життя, як одного з найактуальнішого та найпріоритетнішого напрямку сучасного антикознавства.

Історіографію проблеми культу Деметри в сакральному житті населення Боспорської держави можна поділити на такі групи:

1. Узагальнюючі праці, у яких є коротка характеристика релігійного життя на Боспорі та, власне, і культу Деметри (В. Гайдукевич, В. Блаватський).

2. Праці, присвячені релігії Північного Причорномор'я та Боспору (А. Русяєва, М. Скржинская, С. Саприкін).

3. Дослідження культів і сакральних комплексів окремих поселень (М. Кобиліна, В. Гайдукевич, Д. Чистов, Н. Молева, Є. Молев, І. Марченко, А. Завойкін та ін).

4. Праці, присвячені вивченню та публікації окремих видів джерел із цього питання: теракот, графіті, епіграфічних написів тощо (М. Кобиліна, В. Денисова, А. Русяєва, Т. Ільїна, Є. Молев, Н. Молева, Л. Шепко, М. Вахтіна, О. Горська та ін.).

Слід зауважити, що, попри активне вивчення проблем культу елевсінських богинь на Боспорі, зазначена проблема майже не знайшла комплексного висвітлення в науковій літературі, а відтак потребує подальшого розгляду, зокрема й через зростання матеріалів розкопок.

Метою цієї роботи є загальний огляд періоду розквіту боспорського культу Деметри у класичний період (кінець V – початок III ст. до н. е.).

Основним підтвердженням державного характеру культу є нумізматичні джерела. Саме з IV ст. до н. е. Пантікапей почав карбувати золоті та сріблені монети із зображенням колоса – атрибутом Деметри та сатиром або грифоном [3, с. 140]. На відміну від Ольвії, де зображення Деметри широко представлено на монетах, на Боспорі майже не зустрічаються монети із зображенням цієї богині. Нині відомий тільки феодосійський срібний діобол, на аверсі якого зображено Деметру в покривалі. На реверсі – колос та монограма ΘΕΥΔΟ [15, с. 217, № 15].

Подібне зображення богині в покривалі розповсюджені в Ольвії. А. Русяєва підкреслює, що це саме гомерівський образ скорботної матері, яка шукає дочку [19, с. 71–72].

Як і в архаїчний період, наймасовішим джерелом із культу Деметри є теракоти Деметри та Кори. Вони трапляються при розкопках майже кожного міста та сільського поселення Боспорської держави. Проте порівняно з попереднім періодом, матеріал коропластик збільшується як за кількістю, так і за якістю. Архаїчний тип "богині на троні" набуває свого розвитку. Так, у моделюванні обличчя зникають архаїчні риси, у композиції стає більше деталей. Яскраво ці зміни можна простежити на прикладі статуетки Деметри на троні кінця V – початку IV ст. до н. е., що буда знайдена біля селища Кіп-такиль (околиці Керчі). Теракота місцевого виробництва за привізною формою. На голові богині калаф.

Гіматій перекинутий через ліве плече, закриває всю фігуру. Трон широкий із подвійними виступами на кутах спинки. Під ногами лавка [6, с. 17, табл. 5, 14].

Іконографія Деметри та Кори-Персефони у протомах також набула свого подальшого розвитку. Зображення стає реалістичнішим і наповнюється деталями, що конкретизують образ богині.

Серед імпортованих протом Деметри привертає увагу аттична півфігура з опущеними уздовж тіла руками кінця V ст. до н.е., що була знайдена в Керчі. На голові стефана. Хвилясте волосся, розділене прямим проділом, спадає на плечі та груди. Обличчя овальне зі спокійним виразом. Ніс прямий, підборіддя округле. На стефані, волосся, верхній частині обличчя, шиї та грудях є сліди білої обмазки. З лівого боку над чолом у поглибленнях волосся по обличчюванню розписане багряним кольором [6, с. 18, табл. 6; 29, с. 203, рис. 1–2].

Аналогів цієї протоми на території Північного Причорномор'я немає. Подібні до цієї теракоти є в каталозі коропластики Британського музею, який опублікував А. Хіггенс [30, с. 186, таб. 91.701].

Із IV ст. до н.е. розвиває місцеве виробництво теракот. На зміну родоському впливу приходить вплив аттичного мистецтва. Для виробів характерне м'яке моделювання особи [7, с. 24–25].

У цей час значно розширюється хора боспорських міст. Більшість із відкритих сільських поселень Боспору відноситься до періоду IV–III ст. до н.е. Розширення території Боспорської держави зупинило напади скіфів, тому з'являється велика кількість неукріплених поселень і садіб. Розміри садиби рядового боспорського громадянина становили близько 4–4,5 га [13, с. 53–56].

Прикладом картини, що характерна майже для всіх боспорських сільських поселень, може стати Андріївка Южна, що знаходиться за 15 км на південний захід від Керчі. Відкрито понад 20 приміщень і подвір'я садиби IV–III ст. до н.е. Зі знахідок, пов'язаних із культом Деметри, ми можемо відзначити фрагменти протом богині і головку Кори-Персефони боспорського виробництва. А також був знайдений канфар, з написом "Деметра" гострим предметом [5, с. 104].

Період IV–III ст. до н.е. не дарма названо періодом розквіту культу Деметри, адже саме на цей час припадає функціонування більшості громадських святилищ, пов'язаних із богинею землеробства.

У другій половині V ст. до н.е. виникло святилище на честь Елевсінських богинь у Пантікапеї, столиці Боспорської держави. На його території був знайдений унікальний аттичний рельєф кінця V – початку IV ст. до н.е. із зображенням цієї богині разом із дочкою Коруою із факелом у руці. Такі зображення Персефони, Деметри, Іакха та учасників містерії із факелами трапляються як в Елевсіні, так і по всій материковій Греції. Світло факела в темряві символізувало щасливе потойбічне життя. Персефона вважалася богинею вогню, а сам вогонь відігравав важливу роль у землеробських обрядах. Відомо, що факели використовували не тільки в Елевсінських містеріях, а й у святах на честь Іакха [9, с. 107–108]. Рельєф належить до рідкісних для Північного Причорномор'я і Боспора мармурових монументальних пам'яток, пов'язаних з елевсінськими містеріями [20, с. 154–155].

До храму в Пантікапеї також належать епіграфічні пам'ятки, що пов'язані із Деметрою. Це посвячення жриці Креуси першої половини IV ст. до н.е.: "*Креуса, дочка Медонта, Деметрі присвятила, будучи жрицею при Левконі – архонті Боспору і Феодосії та царю синдів і всіх майтів*" (КБН. 8); а також мармуровий постамент від статуї із присвяченням жриці Деметри Арісто-

ніки, другої половини IV ст. до н.е.: "*Арістоніка, жриця Деметри, дочка Ксенокрита, присвятила Деметрі за свою дочку Деметрію*" (КБН. 14).

Продовжує своє функціонування святилище Деметри в Німфеї, що було засноване в VI ст. до н.е. Після пожежі V ст. до н.е. воно було відновлене в першій половині IV ст. до н.е. Вхід до святилища був оформлений у стилі іонійського ордера. Над входом був зроблений напис "*Теопролід, син Меагла, цей вхід присвятив Діонісу, будучи агонифетом, при Левконі, архонті Боспору та Феодосії, і всієї Синдіки, торетів, дандарів, лессів*". Стає зрозумілим, що німфейське святилище стало місцем вшанування багатьох різних богів, насамперед причетних до землеробських культів. У різних частинах комплексу відкриті численні вівтарі. Кінцем V–IV ст. до н.е. датується більшість знайдених на території темносу вотивів і графіті. Усього було знайдено близько 90 графіті, частина із них із присвятами Деметрі, інші Діонісу, Гермесу та Гераклу, які входять до елевсінського кола. Серед них є графіті із повним іменем Деметри на чорнолаковому кіліку IV ст. до н.е. На ньому зазначено "Кінна Деметрі (посвятила)". Близько середини III ст. до н.е. святилище було зруйновано землетрусом і припинило існувати [4, с. 131–142].

Елевсінський культ двох богинь чітко простежується у святилищі Берегове-4. У центрі культової площадки виявлені три великі розколини у скелі з підтесаними напівкруглими краями, заповнені золою, теракотами, моделями фалічних хлібців, глиняними коржами, малюнками горщиками для каші, кістками свиней і поросят кінця V–IV ст. до н.е. [9]. Описані вище предмети змушують задуматися про те, що на Боспорі могли відбуватися обряди, подібні до грецьких. Такі ж культові предмети використовували при святкуванні Фесмофорій. Також на можливість проведення таких обрядів вказує розколина поблизу Німфейського темноса. Цьому не суперечить напис із Пантікапея, присвячений Деметрі Фесмофорії: "*Така-то дружина ...сфена, присвятила Деметрі Фесмофорі при архонті Спартоку, сині Емела*" (КБН. 18) [22, с. 66].

У першій половині IV ст. до н.е. на території Кітейського сакрального комплексу було побудовано темнос із кам'яною огорожею. У середині темноса знайдено два хтонічних вівтарі, у вигляді ям, що заповнювалися приношеннями. Біля темносу – напівкругла площадка із круглим вівтарем. До південної стіни примикає жертвний стіл. Н. Молева, проаналізувавши знахідки темносу, зробила висновок про вшанування тут Деметри, Кора, а також інших богинь, пов'язаних із землеробством: Афродіти, Артеміді, Кібели та ін. Так, тут були знайдені статуєтки Афродіти та Кібели із левеням [17, с. 191].

Особливу увагу слід приділити знахідкам на Кітейському зольнику: на місці здійснення обрядів, присвячених Деметрі, знайдено фрагменти чорнолакового посуду з написами, які можна віднести до посвят Деметрі. Наприклад, це фрагмент чорнолакового кіліка із графіті на віночку ДНМ з Кітея [16, с. 253]. Такі написи із присвятами Деметрі трапляються аж до II–I ст. до н.е. Наявність серед знахідок графіті, що містять букви Δ і Κ, дозволяє розглядати такі монограми як спільні посвячення Деметрі та Кори. Дуже цікавим є фрагмент чорнолакового рибного блюда з написами Η і ΙΧΧ, що дозволяє із застереженням припустити спільне шанування Діоніса-Іакха та Деметри. Це може бути пов'язано з тим, що в міфології Іакх є найбільш пов'язаним із Деметрою та елевсінськими містеріями [16, с. 253].

Н. Молева порівняла остеологічний матеріал зольника: так, за її даними в першій половині IV ст. до н.е., у порівнянні з кінцем V – початком IV ст. до н.е., змен-

шується кількість кісток свині (із 12 до 5 %). Натомість з'являються кістки птахів (приносили у жертву Афродіті) – близько 20 % та собаки (приносили у жертву Кібелі). Найбільше знайдено кісток великої рогатої худоби та коней. Їхнє відсоткове співвідношення в часі залишалось незмінним (десь 40 %) [17, с. 190–191].

До цього часу відносять заснування храму Деметри в Горгіпії. При його розкопках у 1965 р. було виявлено близько 100 уламків погрудних зображень Деметри та її дочки Кори-Персефони, з покривалом на голові, що спадає на плечі, та з руками, які притиснуті до грудей. Глина багатьох статуеток ідентична місцевій глині світло-бежевого відтінку, на зламі – сіра або помаранчева із дрібними темними включеннями та блискітками, що може бути непрямим підтвердженням наявності в Горгіпії центру виробництва виробів коропластики. Крім того, при розкопках були знайдені форми для відбитка лицьової сторони теракот і печі для випалення. Найбільш ранні з них датуються IV ст. до н. е. [1, с. 52–53; 2, с. 18; 25, с. 139].

Разом із зображеннями Деметри та Персефони були знайдені чорнолакові посудини IV ст. до н. е. На денцях деяких із них вирізьблені гострим предметом імена богів. На деяких є графіті Δ, які можна трактувати як посвячення Деметрі. Судячи із залишків культових приношень, храм Деметри розміщувався на околиці міста, біля початку міського некрополя. Можливо, святилище Деметри було вже поза міськими стінами [1, с. 139].

Святилища на честь Деметри засновують не тільки в містах, а також на території хори Боспора. Більшість із них можна інтерпретувати завдяки знахідкам вівтаря та теракот.

Прикладом такого сільського темноса може стати сакральна споруда, яку було відкрито при розкопках поселення Завітне-V у 2009–2011 рр. Л.Г. Шепко та С.Л. Соловйов віднесли його до типу extra-urban святилищ [27, с. 271–272]. Під час розкопок цього поселення було знайдено теракоти різного ступеня збереження. Деякі з них мають стосунок до культу Деметри. Наприклад, у 2003 р. були знайдені теракоти другої половини V ст. до н. е. У ямі № 2 – теракота у формі свині, у ямі № 3 – фрагмент статуетки богині на троні [28, с. 121–128]. До кінця V – початку IV ст. до н. е. відноситься фрагмент протами з невеликим ротом, пухкими губами, округлим підборіддям. Збереглося зображення кисті лівої руки, підведеної до лівих грудей. Цей фрагмент нагадує Деметру або Кору-Персефону [28, с. 121–128; 29]. У 2010 р. на території темносу були знайдені сім напівфігур Деметри, які належать до типу "богиня з руками на грудях" [26, с. 471].

Що стосується статуеток свиней, то їх знаходили також при розкопках Пантікапея, Кітея, Німфея та інших міст. Свиню приносили в жертву Деметрі, щоб уберегти посіви від шкоди. Скидання свиней в печеру або розколину символізувало сходження Персефони в підземний світ [22, с. 68].

Крім цього, свиня мала велике значення в елевсінських ритуалах, а також у Фесмофоріях та Скірофоріях. До початку свята порося разом із глиняними чи хлібними фалами, зміями та гілками рослин спускали в печеру чи яму. А під час свята жінки витягували згнилі останки свині та змішували їх із зерном на вівтарі [19, с. 63].

Дуже цікавим є сакральне місце у гроті на вершині гори Сююрташ. При розкопках грота були знайдені: обпалена теракота богині в калафі IV–III ст. до н. е., велика кількість кераміки, печина, світильники, кістки тварин. Загалом знайдені предмети датуються IV–III ст. до н. е., крім світильників, які відносяться до VI–V ст. до н. е. [14, с. 357–367]. О. Масленников схиляється до

висновку, що тут могло бути невелике святилище жіночого божества [14, с. 369]. Згідно з міфами, зажурена Деметра сховалася в печері. Еллінські святилища на вершинах або в печерах на честь Деметри Мелайни неодноразово згадуються в Павсанія. У таких храмах підтримували вогонь, приносили в жертву фрукти та мед [14, с. 369]. Теракота могла бути випаленою не випадково, а символізувати Деметру Мелайну (Чорну), тобто одягнену у траур.

Про сакральне значення цього об'єкта свідчать знайдені старі світильники, оскільки для культової практики давніх греків було характерним використання речей, що вийшли з повсякденного побуту [14, с. 369]. Таким чином, зазначений комплекс можна ідентифікувати як святилище елевсінських богинь.

Що стосується пам'яток, пов'язаних із поховальним обрядом, то до IV ст. до н. е. належать відомі розписи кургану Велика Близниця: фронтальне погрудне жіноче зображення на синьому тлі. Квіти та колосся пшениці, які жінка тримає в руках, засвідчують, що це Деметра [11, с. 31; 10, с. 115]. На думку Є. Савостіної, у розписі Деметри – гарантія майбутнього відродження, тому що богиня у своїй хтонічній іпостасі не просто очікує небіжчика, але, крім цього, шукає його – як і дочку свою Кору, щоб повернути до життя; таким чином, основна ідея всього комплексу полягає у вірі, що після смерті людину чекає нове життя [21, с. 81–85].

У склепі I виявлено багате поховання жриці в ритуальному одязі. Голову її прикрашав золотий калаф. До нижнього краю калафа прикріплялися скроневі підвіски. На диску кожної сережки зображено богиню Фетіду, що везе на морському коні, в супроводі дельфінів, викувану Гефестом зброю Ахілла. Шюю прикрашали два золотих намиста. На руках було по золотому браслету, які склалися із кручених кілець, що закінчуються двома левими. Надзвичайно ошатним був одяг жриці: близько двох тисяч нашитих золотих бляшок різної форми та розмірів на сукні. Серед бляшок є платівки з поясним зображенням Деметри, Кори, Геракла, бляшки з головою Афіни, Геліоса; значне число бляшок зображує дівчат, які виконують священний танок [18, с. 54–56]. На наш погляд, зображення на бляшках можуть бути пов'язані з елевсінськими містеріями.

Непрямі підтвердження популярності на Боспорі культу елевсінських богинь можна спостерігати в розписах привізних пелік. Наприклад, розпис червонофігурної пеліки з Павловського кургану поблизу Керчі IV ст. до н. е. зображує посвяту в Елевсінські містерії [23, с. 89–90].

Унікальною для Боспору та Північного Причорномор'я є місцева групова статуетка трьох богинь, що була знайдена в могилі на г. Мітридат. Датуються вона кінцем V–IV ст. до н. е. [6, с. 17, табл. 5.2]. А.С. Русяєва висловила припущення, що це зображення Деметри, Кори та Персефони. Спочатку Кора та Персефона були різними богинями. Перша була пов'язана із землеробством і була дочкою Деметри, друга була винятково царницею підземного світу. Із розвитком землеробської релігії та формуванням головного міфу про Деметру, в основі якого лежить ідея про вмирання та воскресіння природи, ці дві богині злилися в одну Кору-Персефону. Дівчина Кора, землеробська богиня, після викрадення й одруження з Аїдом стає жінкою та отримує друге ім'я Персефона – стає царицею підземного світу та заступницею померлих [19, с. 52].

З Елевсінськими богинями пов'язано комплекс теракот із ґрунтової могили № 70/16 у пантікапейському кургані. Тут було знайдено півфігуру Кори IV ст. до н. е. Богиня одягнена в тонкий високо підперезаний хітон із

рукавами. Хвилясте волосся зачесане назад. Статуетка порожня, знизу відкрита, на зворотному боці прямокутний отвір. Блискуча обмазка, червоно-коричнева фарба на волосі, коричневою фарбою виконані віка та зіниці [6, с. 22, табл. 14.3]. Поряд із нею знайдено аттичну статуетку жінки, що сидить на камені. Гіматій закриває фігуру з головою. З-під гіматія можна побачити хітон [6, с. 22, табл. 14.4]. Хоча не зовсім зрозуміло, чи то просто жінка, чи богиня, але якщо взяти до уваги, що вона була знайдена поряд із теракотою Кори-Персефони, то можна зробити припущення, що ця статуетка зображує Деметру у скорботі. За міфом, коли Деметра прийшла до Елевсіна, то вона у людській подобі сіла на камінь біля колодязя, там її знайшли жінки, які й привели до царя Елевсіна. Потім цей камінь отримав назву каменя скорботи.

Таким чином, період із кінця V – початку III ст. до н. е. можна назвати періодом розквіту культу богинь родючості в Боспорській державі. Це пов'язано із державницькою політикою Спартокидів, що підняли культ Деметри на державний рівень, та з економічним життям Боспорського царства, а також тісними зв'язками з Афінами. Простежується яскраво виражений елевсинський характер культу Деметри. Поява епіграфічних написів і символів Деметри в нумізматиці дозволяє говорити про набування землеробського культу статусу державного.

Обрядова площина культу Деметри в Боспорській державі кінця V – початку III ст. до н. е. відповідала загальноеллінським сакральним традиціям. Тут отримали популярність і свій подальший розвиток традиційні функції Деметри як хтонічної богині, покровительки землеробства та законодавиці. Хтонічні ідеї в культурі Деметри знайшли своє яскраве вираження в похоронній обрядовості, їх пов'язують із вірою в безсмертя душі.

Необхідно зробити акцент, що у світогляді боспорян Деметра була, насамперед, богинею землеробства із хтонічними функціями.

Список використаних джерел:

1. Алексеева Е.М. Античный город Горгиппия / Е.М. Алексеева. – М. : Эдиториал УРСС, 1997. – 242 с.
2. Алексеева Е.М. Коропластика в Горгиппии / Е.М. Алексеева // Древности Боспора. – 2009. – Т. 13. – С. 17–37.
3. Анохин В.А. Монетное дело Боспора / В.А. Анохин. – К. : Наукова думка, 1986. – 222 с.
4. Античные государства Северного Причерноморья / отв. ред. Г.А. Кошеленко. – М. : Наука, 1984. – 392 с.
5. Археология СССР. Свод археологических источников Г1–11: Терракотовые статуэтки / отв. ред. М.М. Кобылина. – Ч. 1–2: Терракоты Северного Причерноморья. – М. : Наука, 1970. – 120 с.
6. Археология СССР. Свод археологических источников Г1–11: Терракотовые статуэтки / отв. ред. М.М. Кобылина. – Ч. 3: Пантикапей. – М. : Наука, 1974. – 59 с.
7. Археология СССР. Свод археологических источников Г1–11: Терракотовые статуэтки / отв. ред. М.М. Кобылина. – Ч. 4: Придонье и Таманский полуостров. – М. : Наука, 1974. – 57 с.
8. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство / В.Ф. Гайдукевич. – М. ; Л. : Изд-во Академии Наук СССР, 1949. – 624 с.
9. Журавлев Д.В. Свет и светильники в элевсинских таинствах (по материалам святилища "Береговой-4") / Д.В. Журавлев, А.А. Завойкин // Боспорский феномен. Проблемы хронологии и датировки памятников / отв. ред. В.Ю. Зуев. – СПб, 2004. – С. 106–118.
10. Зинько Е.А. Миф о Коре-Персефоне в боспорской монументальной живописи / Е.А. Зинько // Боспорский феномен: Сакральный смысл региона, памятников, находок: мат. междунар. науч. конф. – Часть I / отв. ред. В.Ю. Зуев. – СПб, 2007. – С. 115–117.
11. Кобылина М.М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории / М.М. Кобылина. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 182 с.
12. Кругликова И.Т. Синдская гавань. Горгиппия. Анапа / И.Т. Кругликова. – М. : Наука, 1977. – 86 с.
13. Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора / И.Т. Кругликова. – М. : Наука, 1975. – 300 с.
14. Маслеников А.А. Сельские святилища Европейского Боспора / А.А. Маслеников. – Тула : Гриф и К., 2007. – 564 с.
15. Мельников О.Н. Монеты Античной Феодосии / О.Н. Мельников // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2000. – Вып. 7. – С. 208–218.

16. Молев Е.А. Терракотовые статуэтки из Китейского святилища / Е.А. Молев, Н.В. Молева // Боспорские исследования. – 2003. – Вып. III. – С. 252–263.

17. Молева Н.В. Обряд жертвоприношений в Китейском святилище / Н.В. Молева // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2002. – С. 70–74.

18. Передольская А.А. К вопросу о терракотах из кургана Большая Близница / А.А. Передольская // Советская археология. – 1955. – № 24. – С. 54–73.

19. Русяева А.С. Земледельческие культы Ольвии догетского времени : дис. ... канд. ист. наук / А.С. Русяева; Институт археологии АН УССР. – К., 1975. – 272 с.

20. Саверкина И.И. Греческая скульптура V в. до н. э. в собрании Эрмитажа / И.И. Саверкина. – Л. : Искусство, 1986. – 160 с.

21. Савостина Е.А. Греческая периферия и особенности развития искусства на окраине эллинского мира / Е.А. Савостина // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира: мат. междунар. науч. конф. / отв. ред. В.Ю. Зуев. – СПб: Нестор-История, 2009. – С. 81–84.

22. Сапрыкин С.Ю. Культ Деметры в Боспорском царстве в VI–IV вв. до н. э. / С.Ю. Сапрыкин // Из истории античного общества. – Вып. 3. / Отв. ред. Э.Д. Фролов. – Горький, 1983. – С. 59–72.

23. Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладі и Северном Причерноморье / М.В. Скржинская. – К. : Институт истории Украины НАН Украины, 2009. – 360 с.

24. Украина кризис віки. У 13-ти тт. Том 2. Античні держави Північного Причорномор'я / С.Д. Крижицький, В.М. Зубар, А.С. Русяєва. – Київ: Альтернативи, 1998. – 351 с.

25. Цветаева Г.А. Новые данные об античном святилище в Горгиппии / Г.А. Цветаева // Вестник древней истории. – 1968. – № 1. – С. 138–148.

26. Шепко Л.Г. Из терракотовой пластики сельского Боспора / Л.Г. Шепко // Донецкий археологический сборник. – 2009–2010. – № 13/14. – С. 121–134.

27. Шепко Л.Г. Структура сельского поселения Европейского Боспора (на примере поселения Заветное-5) / Л.Г. Шепко, С.Л. Соловьев // XIII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемы урбанизации / В.Н. Зинько (ред.). – Керчь, 2012. – С. 469–476.

28. Шепко Л.Г. Терракоты поселения Заветное в Юго-Восточном Крыму / Л.Г. Шепко // Донецкий археологический сборник. – 2006. – № 12. – С. 121–128.

29. Штитильман Ф.М. Протома Деметры из Киевского музея западного и восточного искусства / Ф.М. Штитильман // Советская археология. – 1970. – № 4. – С. 203–206.

30. Higgins R.A. Catalogue of the terracottas in the department of Greek and Roman antiquities / R.A. Higgins. – L. : British Museum, 1954. – 432 p.

References

1. Alekseeva, E.M. (1997) *Antichnyj gorod Gorgippiya*. Moscow : Editorial URSS.
2. Alekseeva, E.M. (2009) *Koroplastika v Gorgippii. Drevnosti Bospora*. 13, 17–37.
3. Anohin, V.A. (1980) *Monetnoe delo Bospora*. Kiev : Naukova dumka.
4. Koshelenko, G.A.(ed.) (1984) *Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomor'ya*. Moscow : Nauka.
5. Kobylina, M.M. (ed.) (1970) *Terrakoty Severnogo Prichernomor'ya*. Moscow : Nauka.
6. Kobylina, M.M. (ed.) (1974) *Pantikapej*. Moscow : Nauka.
7. Kobylina, M.M. (ed.) (1974). *Pridon'e i Tamanskiy poluostrov*. Moscow : Nauka.
8. Gajdukevich, V.F. (1949) *Bosporskoe carstvo*. Moscow ; Leningrad : Izd-vo Akademii Nauk SSSR.
9. Zhuravlev, D.V.; Zavoikin, A.A. (2004) *Svet i svetil'niki v elevsinskix tainstvax (po materialam svyatilishha "Beregovoj-4")*. In: Zuev, V.Yu. (ed). *Bosporskij fenomen. Problemy khronologii i datirovki pamyatnikov*. St. Petersburg: Izd-vo gosudarstvennogo Ermitazha, pp. 106–118.
10. Zin'ko, E. A. (2007) *Mif o Kore-Persefone v bosporskoj monumental'noj zhivopisi*. In: Zuev, V.Yu. (ed). *Bosporskij fenomen. Sakral'nyj smysl regiona, pamyatnikov, naxodok*. Vol I. St. Petersburg: Izd-vo gosudarstvennogo Ermitazha, 2007, 115–118.
11. Kobylina, M.M. (1961) *Terrakotovyte statuetki Pantikapeya i Fanaatorii*. Moscow : AN SSSR.
12. Kruglikova, I.T. (1977) *Sindskaja gavan'. Gorgippija. Anapa*. Moscow : Nauka.
13. Kruglikova, I.T. (1975) *Sel'skoe xozyajstvo Bospora*. Moscow : Nauka.
14. Maslennikov, A.A. (2007) *Sel'skie svyatilishha Evropejskogo Bospora*. Tula : Grif i K., 2007.
15. Mel'nikov, O.N. (2000) *Monety Antichnoj Feodosii. Materialy po axeologii, istorii i etnografii Tavrii*. 7, 208–218.
16. Molev, Ye.A.; Moleva, N.V. (2003) *Terrakotovyte statuetki iz Kitejskogo svyatilishha. Bosporskije issledovaniya*. 3, 252–263.
17. Moleva, N.V. (2002) *Obryad zhertvoprinoshenij v Kitejskom svyatilishhe*. In: Moleva, N.V. (ed.) *Oчерки sakralnoj zhizni Bospora. Izbrannye stat'i*. N. Novgorod: Nizhnerododskogo gosuniversiteta, 70–74.
18. Peredolskaya, A.A. (1955) *K voprosu o terrakotax iz kurgana Bol'shaya Bliznitsa. Sovetskaja arheologija*. 24, 54–73.

19. Rusaeva, A.S. (1975) *Zemledelcheskie kul'ty Olvii dogetsogo vremeni*. Unpublished thesis (PhD). Institut arxeologii AN USSR. Kiev.

20. Saverkina, I.I. (1986) *Grecheskaya skul'ptura V v. do n.e. v sobranii Ermitazha*. Leningrad : Iskusstvo.

21. Savostina, E.A. (2009) Grecheskaya periferiya i osobennosti razvitiya iskusstva na okraine ellinskogo mira. In: Zuev, V.Yu. (ed.) *Bosporskij fenomen. Iskusstvo na periferii antichnogo mira*. St. Petersburg : Nestor-Istoriya, 81–84.

22. Saprykin, S.Yu. (1983) Kul't Demety v Bosporskom carstve v VI–IV vv. Do n.e. In: Frolov (ed.) *Iz istorii antichnogo obshchestva*. Gorkiy : S. n., 1983, 59–72.

23. Skrzhinskaya, M.V. (2009) *Drevnegrecheskie prazdniki v Ellade i Severnom Prichernomor'e*. Kyiv : Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

24. Zubar, V.M.; Rusaieva, A.S.; Kryzhytskyi, S.D. (1998) *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ia*. Kyiv : Alternatyvy.

25. Cvetaeva, G.A. (1968) Novye dannye ob antichnom svyatilishhe v Gorgippii. *Vestnik drevnej istorii*. 1, 138–148.

26. Shepko, L.G. (2009–2010) Iz terrakotnoj plastiki sel'skogo Bospora. *Donetskiy arheolohichnyi zbirnyk*. 13/14, 121–134.

27. Shepko, L.G., Solov'yov, S.L. (2012) Struktura sel'skogo poseleniya Evropejskogo Bospora (na primere poseleniya Zavetnoe-5). In: Zin'ko, V.N. (ed.) *XIII Bosporskie chteniya. Bospor Kimmerijskij I varvarkij mir v period antichnosti i srednevekov'ya*. Kerch' : S.n., 469–476.

28. Shepko, L.G. (2006) Terrakoty poseleniya Zavetnoe v Yugo-Vostochnom Krymu. *Donetskiy arheolohichnyi zbirnyk*. 12, 121–128.

29. Shtitel'man, F.M. (1970) Protoma Demety iz Kievskogo muzeya zapadnogo i vostochnogo iskusstva. *Sovetskaya arxeologiya*. 4, 203–206.

30. Higgins R.A. (1954) *Catalogue of the terracottas in the department of Greek and Roman antiquities*. London : British Museum.

Надійшла до редколегії 18.12.2017

G. Vakhrameieva, Junior Research Officer
The National Folk Decorative Art Museum, Kyiv, Ukraine

THE HEYDAY OF THE DEMETER CULT DURING THE REIGN OF THE SPARTOKIDS DYNASTY ON BOSPORUS

The article is devoted to the general characteristics of Demeter cult in the Bosporus, thread V – beginning III century BC. The author gives account of the main Bosporus sanctuaries of Demeter. During the excavation of cities and necropolis, a lot of terracotta of Demeter and Kore-Persephone was found. Apart from sacral complexes and coroplast products, epigraphic sources, graffiti, paintings and images of an ear on the coins evidence honouring the goddess of fertility in the Bosporus. The priority of ancient rules and traditions in the cult of Demeter was maintained in the course of this period.

Keywords: Demeter, Kore-Persephone, the Bosporus, the Eleusinian cult, sanctuary, terracotta.

УДК 94 (4/5)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.03>

Г. Вертієнко, канд. іст. наук, наук. співроб.
Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, Київ

ОЗБРОЄННЯ ДАВНІХ ІРАНЦІВ ЗА ТЕКСТАМИ МОЛОДШОЇ АВЕСТИ: ДИСТАНЦІЙНА ЗБРОЯ

*Подано аналіз молодшаавестійської лексики, пов'язаної з термінологією дистанційної зброї давніх іранців – луком і стрілами. Виявлено широкий спектр її диференційованості. Запропоновано нові тлумачення й уточнення до семантики низки термінів: *sruii.staii-* (позначення рогового хвостовика стріли); *tiyrahō-*, *ahū-* (позначення кістяних накладок на плечі лука); *aštaiiō-* (позиція рук при натягуванні лука в чотири лікті); *arezaži-* (метафора стріли); *ḡanuuarətan-* (метафора тятиви).*

Ключові слова: Молодша Авеста, термінологія, зброя, лук, стріли, наконечники.

Дистанційною зброєю дальнього бою служив, насамперед, *лук зі стрілами*, що входив до озброєння як осілих, так і кочових іранців. Термінологія, що пов'язана із цією зброєю, і досі має низку дискусійних питань, що спонукає до повторного звернення до текстів Молодшої Авести, які зберегли відповідну лексику.

Найбільш цитованим текстом, що має стосунок до озброєння, є *Відевдат 14, 9*, де йдеться про *лук ḡanuuar-*, форма та матеріал якого не уточнені. Натомість, коли описують вміст колчану, то зазначають *кількість та матеріал наконечників*, однак яких саме, у тексті не подано:

... *tūiriia ḡanuuarə* / *puḡbā zaēnāuš* / *maḡ akana*
/ *maḡ ḡrisaḡ aiīō.ayrāiš* ...

... четвертий *лук*, п'ятий *пояс із колчаном*,
із тридцятьма *залізними наконечниками* ...

Термін *aiīō.ayrāiš* [11, Kol. 162; 17, с. 268; 6, с. 265] має не зовсім однозначне розуміння, на що можуть вказувати інші переклади, що наводять для першої частини слова більш *крихкий* матеріал, наприклад, *мідь* [13, с. 169; 20, с. 66; 3, с. 72]. Навряд чи можна погодитись із перекладом *aiīō-* як *бронза* [8, с. 146–147]. З огляду на те, що схожий компаундний прикметник *āyoagrayā* характеризує наконечник зброї у Рігведи X, 99, 6, якою Тріта подолав кабана [17, с. 268] і те, що лише залізним знаряддям можна вбити таку тварину [4, с. 141, 145–146], то це спонукає до прийняття тлумачення *aiīō* як *заліза*. Відповідно, акцентуація в тексті на наконечни-

ках, а не на самих стрілах і спричинила відсутність терміна "стріла" в цьому контексті.

Наступний випадок вживання *ḡanuuar-* зафіксовано в контексті зі *стрілами* (термінологію яких розглянемо нижче) у *Відевдати 17, 9* (рефрен 17, 10):

... *ḡanuuarəca iḡauuasca ərəzifiīō.parəna* ...

... *луками і стрілами з орлиним пером* ...

Іншим джерелом, що демонструє відмінну форму закінчення вищезазначеного терміна є *Яшт 10, 39*:

... *iḡauuasciḡ aēḡam ərəzifiīō.parəna*
/ *huḡaxtaḡ haca ḡanuuanāḡ* / *jia.jatāḡhō vazəḡma* ...

... *стріли прямують з орлиним пером*,
з їхніх *добре-тягнутих луків*,
де *тятива віддача рухлива* ...

Слово *jia.jatāḡhō* пропонувалося розуміти як прикметник "та, що швидко летить / вражає" ("von der (Bo-gen) getroffen, geschnell!" [11, Kol. 611; 9, с. 252]). І. Гершевич переклав його іменником "тятива" і схожим чином його розумів У.У. Маландра [15, с. 93; 18, с. 63]. Натомість ми спробуємо розглянути його по частинах. Перша – *jia*, зазвичай перекладається як "тятива" [11, Kol. 611], а наступна – *jatā*, можливо, є похідним від дієслова *gan-*, що має перекладатися як "бити" чи "ударяти" [11, Kol. 602–603; 490].